

Vaimuga linn

MEELIS FRIEDENTHAL

Selle üle, kas ajalugu algab asjadest või tekstidest, on vaieldud. On selge, et materiaalne jälg annab vaid pisut aimu sellest, kuidas ja mida mõeldi, tekst aga juba oluliselt rohkem. Tartust kui vaimuga linnast saab hakata rääkima alates ajast, kui kirjalikesse allikatesse ilmusid esimesed teated Tartu kohta. Tuntud on 1030. aasta Tartu (Jurjevi) mainimine Nestori kroonikas „Ajalike aastate lugu“, mille alusel saab hakata mõne aasta pärast rääkima Tartu tuhandeaastasest ajaloost. Loodetavasti tähistatakse seda vääriliselt. Ometigi ei ole mainimine veel mõttelugu, kuigi praeguses poliitilises olukorras on päris huvitav asjaolu, et Tartu esmamainimisega on seotud justnimelt Kiievi suurvürst. Mõttelooliselt on aga üks hilisem sündmus, nimelt Tartu vallutamine 1224. aastal, palju olulisem, sest niimoodi lülitati Vana-Liivimaa alad nn Põhjala ristsõdade käigus õhtumaise Euroopa kultuuriruumi ning järgnevas (peaaegu täpselt) kolmesajaks aastaks saab Tartust katoliiklik linn, isegi piiskopilinn, mis kajastub siiani ka Tartu vapil. Kuigi nende sündmustega seoses on vahel igatsevalt räägitud muistse paganliku vabaduse kaotusest, saame mainitud varaste kontaktide põhjal kergesti järeldada, et juba sel ajal oli valik vaid õigeusu ja katoliikluse, ida ja lääne vahel. Siinjuures on Tartu olnud kogu aeg teatavas mõttes piirilinn, selle lähedust Moskooviale on pidevalt tekstides välja toodud, see ripub endiselt Tartu kohal kui mõök.

Katoliiklikul ajal ehitati Tartusse neli kloostrit ja mitu kirikut, millest praegu tegutseb veel vaid Jaani kirik. Tartu kuulus tollal Hansa Liitu ning tõenäoliselt ehitati uhked kirikud just nendest tuludest, mis saadi idakaubandusest Pihkva ja Novgorodi kaubakontorite kaudu. Ehitajateks olid Saksa meistrid, tellisgootika kaudu ühendati Läänemere regioon. Jaani kiriku terrakotaskulptuurid jutustavad seda lugu, tõeliselt omanäolised ja huvitavad tööd, kuid paljut nendega seoses peame vaid aimama, sest linnid, mis neil kujudel ikka veel käes on ja millele oli vahest kirjutatud savis kujutatud inimese nimi, võib-olla mingid laused, pühakirjatsitaadid, kes teab veel mida, on kõik maha kustunud ja kadunud. Vaid üksikuid värviriismeid on mõne lindi pealt leida, liiga vähe selleks, et midagi välja lugeda. Täpselt nii nagu nende terrakotaskulptuuridega, on tegelikult läinud suurema osaga Tartu varasemast mõtteloost. Mingisugused riismed on küll alles, aga nendest ei piisa, et midagi sisulist välja lugeda. Siin ei ole põhjuseks vastuolud õigeusu ja katoliikluse vahel, isegi mitte protestantluse ja katoliikluse vahel, vaid pigem ikka tavalised sõjad, kus

---

Meelis Friedenthal, dr. theol., Läänemere regiooni intellektuaalse ajaloo kaasprofessor, Tartu Ülikooli raamatukogu, Struve 1, 50091 Tartu; mõtteloo kaasprofessor, Tartu Ülikooli filosoofia osakond, Jakobi 2, 51005 Tartu, meelis.friedenthal@ut.ee

piirialad käivad käest kätte, mille käigus pommitatakse, põletatakse ja rüüstatakse. Paber ja pärgament põleb hästi, värv kulub maha. Nii pole ka Tartu kloostrite ja kirikute keskaegsetest arhiividest ja raamatukogudest suurt midagi alles. Nii teamegi Tartu varasemast kultuuriloost paljuski vaid nende kirjade tõttu, mis siit on mujale saadetud ja mujal alles hoitud.

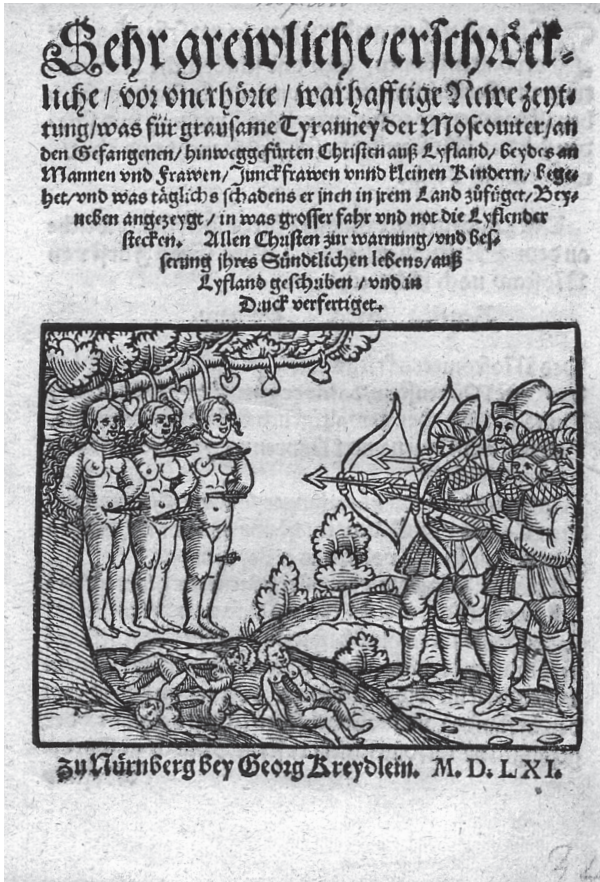
Reformatsiooniajal kirjade hulk suureneb ja koos sellega kasvab ka teadmiste hulk Tartu kohta. Reformatsioon jõudis siia varakult – Tartus tegutses juba 1524. aastal Martin Lutheri enda õpilane Herman Marsow (u 1485–1555) ja samal ajal jõudis Tartusse ka kõige radikaalsem Liivimaa jutlustaja: kasuksepp Melchior Hoffmann (u 1500–1543), kes kutsus puhastama kirikuid paavstlikust rüvedusest ja kuulutas peatset maailmalõppu. Nagu teisteski linnades, lisandusid usulistele kaalutlustele ka siin poliitilised ja sotsiaalsed pinged ning 1525. aasta jaanuaris toimusid Tartus massilised pildirüüsted, rünnati piiskopi residentsi ja toomkirikut, kloostrid ja all-linna kirikuid, lõhuti kujusid, altareid ja oreleid. Nende rahutuste tagajärjel pidi Hoffmann kõigepealt Riias ning seejärel Wittenbergist taotlema tunnistuse, et tema jutlustamine on evangeelse õpetusega kooskõlas. Selle tunnistuse ta ka sai ning 1525. aastal saatsid Martin Luther, Johannes Bugenhagen ja Hoffmann ise Liivimaa kristlastele kolm kirja, milles nad kutsusid uut evangeelset liikumist ühtsusele. Hoffmann ühendab Tartut radikaalse reformatsiooniga, mis teatavas mõttes kulmineerus Saksamaal Münsteris anabaptistide eshatoloogilise mässuga (1534–1535).

Alates reformatsioonisajandi teisest poolest on säilinud üha rohkem tekste, suuresti vast leiutatud ja kiiresti leviva trükikunsti tõttu. Meie rahvusbibliograafias moodustavad omaette grupi 1558. aastal Liivimaa vastu vallutussõda alustanud Moskva tsaaririigi laastamistegevuse erinevad kajastused. Tartuga seoses paistab nende seast silma Jaani kiriku eesti koguduse vaimuliku Timan Brakeli (u 1535–1602) 1579. aastal Antwerpenis ilmunud teos, mille pealkiri võtab kokku sündmused, mis sel ajal Tartus ja kogu Liivimaal toimusid: „Kristlik vestlus julmast hävingust Liivimaal, mis toimus moskoviidi läbi 58. aastast peale“.¹ Autor nimetas raamatu eessõnas seda oma väikeseks tänutäheks Jumalale tema suure ustavuse ja helduse eest. Balthasar Russowi ajalookroonikaga samaaegne, ent oluliselt vähem tuntud „Kristlik vestlus“ kirjeldab Liivimaal aset leidnud õudusi, mille varal selgitatakse lugejale ilmakorda ja selle pahupidipööramise raskeid tagajärgi.

Liivimaa sõja tagajärjel läks Tartu veerandsajandiks Moskva tsaaririigile ja seejärel katoliikliku Poola-Leedu (Rzeczpospolita) valdusesse. Mõttelooliselt kõige huvitavam on siinjuures asjaolu, et 1583. aastal asusid Tartus tegutsema jesuiidid: kõigepealt loodi kolleegium ning seejärel ka tõlkide seminar ja gümnaasium. Seminari eesmärk oli anda juba keeli teatud määral oskavatele noortele haridust eriti ladina keele ja katoliikliku õpetuse vallas, et nad suudaksid paremini ja täpsemini tõlketööga toime tulla. Need õppeasutused olid mõeldud laiema piirkonna teenimiseks kui vaid

---

¹ T. Brakel. Christlich Gespräch Von der grawsamen Zerstörung in Lifland, durch den Muscowiter vom 58. Jar her geschehenn ... Im Jar unsers Hern. 1579. [Antwerpen, 1579].

Liivimaa sõja koledusi kujutav uudisleht (Flugschrift), trükitud 1561. aastal Nürnbergis. Trükise pealkiri kõlab: „Väga kohutavad ja hirmuäratavad uudised julmast türanniast, mida moskoviidid toime panevad Liivimaalt vangi võetud kristlaste, nii meeste kui naiste, neidude ja väikeste laste vastu, ning sellest, millist kahju nad neile igapäevaselt nende maal tekitavad, samuti sellest, millises suures ohus ja hädas liivimaalased on. Kirjutatud Liivimaal ja trükitud kõigile kristlastele hoiatuseks ja nende patuse elu parandamiseks.“ Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Flugschr. 1561/7A

Liivimaa, Tartu koolis õppis muu hulgas lätlasi, eestlasi, soomlasi ja rootslasi. Jesuiitide gümnaasium andis haridust grammatika, retoorika, teatud perioodil ka *humaniore* (poetika) vallas. Jesuiitide tegevusest pole kohapeal kahjuks peaaegu midagi säilinud, jällegi on peamiseks allikaks mujale saadetud kirjad ja aruanded. Sõdade käigus on alles jäänud vaid mõned üksikud jesuiitide raamatukogu raamatud, mis on kõveraid teid pidi lõpuks erinevatesse raamatukogudesse jõudnud. Eriti masendav on siinjuures Vilniuses 1582. aastal trükitud jesuiitide ordu reegleid sisaldava raamatu „Regulae Societatis Jesu“ lugu. Seda teost kasutati Tartus ning sinna kandis paater Johannes Ambrosius Völcker sisse eestikeelseid palveid, usutunnistuse ja kümme käsku. Tegemist on ühe varasema eestikeelse teksti näitega, tõlgitud väga kenasti ja siiani arusaadavalt. Raamat oli veel 1960. aastatel Mainzi raamatukogus Saksamaal alles ning Hellmuth Weiss jõudis kirjutada sellest artikli, kus leiduvad mõned fotod eestikeelsete tõlgetega lehekülgedest.² Millalgi pärast seda on aga raamat kaduma

² H. Weiss. Ein estnisches Sprachdenkmal aus der Zeit der Gegenreformation. – Zeitschrift für Ostforschung 1963, 4, lk 688–699.

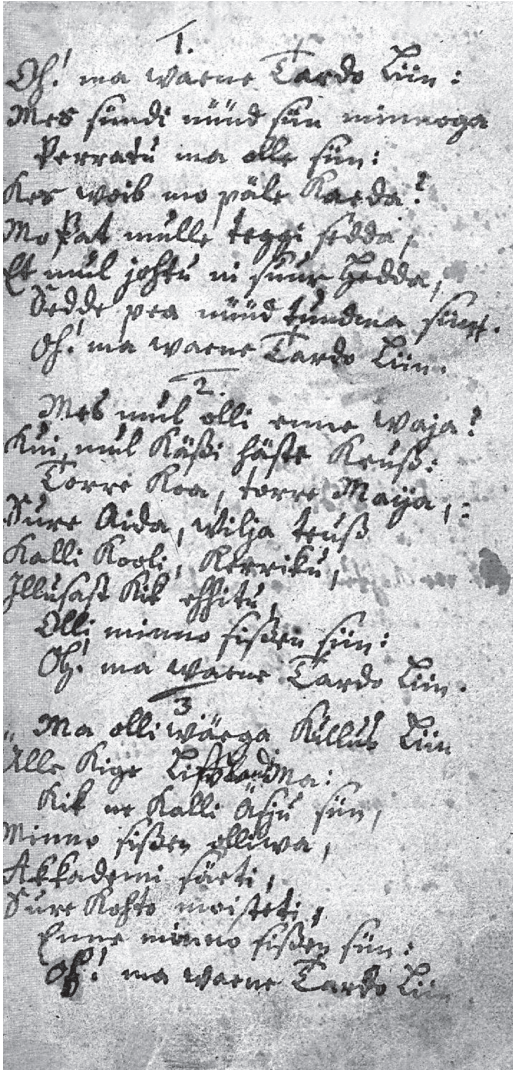
läinud ning praeguseni ei tea keegi selle saatusest enam midagi. Mainzi raamatukogu kataloogis on selle raamatu mälestuseks kirjas vaid lakooniline *vermisst*.

Ometi annavad need vähesed jesuiitide tegevuse säilinud märgid aimu sellest, et kui poliitiline seis olnuks soodne, siis võib-olla ei arvestaks me Tartu ülikooli algusaega 1632. aastast, vaid nii nagu leedukad Vilniuse ülikooli puhul hoopis jesuiitide kooli rajamisest. Meie rahvusülikooli järjepidevust jesuiitide kooliga kinnitab muu hulgas asjaolu, et kui pärast Rootsi vägede Tartu vallutamist 1630. aastal uuesti gümnaasium rajati, siis loodi see täpselt samadesse ruumidesse, kus enne olid tegutsenud jesuiidid. See oli viletsas seisukorras maja vana Maarja kiriku vastas; seal, kus tänapäeval on murusel mäekingul mälestustahvel Academia Gustavianale. Gümnaasium tõsteti kahe aasta pärast ülikooliks ja ülikooli kirikuks sai jesuiitidelt üle võetud Maarja kirik, kus ülikooli professorid ja teised akadeemia väärivad liikmed said „igavese õiguse“ tasuta matuseks ja surmakellade helistamiseks. Pärast ülikooli kolimist Jaani kiriku vastu 1642. aastal said ülikooli professorid ja üliõpilased enda käsutusse Lüübecki kabeli Jaani kirikus. Hiljem ehitati üliõpilastele sinna sammaste vahele oma eraldi sissepääsuga rõdu.

Ülikooli konstitutsioonides on jesuiite kaudselt meeles peetud, keelates karmilt teoloogia segamise metafüüsikaga, sest sellest on võrsunud kunagi paavstlik pimedus ja jõledused. Üsna üksmeelselt arvatakse, et Tartusse ülikooli rajamise põhjuseks olidki siin tegutsenud jesuiidid, kelle vaimsust soovis Rootsi riik kiiremas korras välja juurida ning kehtestada kogu piirkonnas puhta luterliku õpetuse. Mingisugust vaimulaadi muutust saabki kõige paremini suunata hariduse kaudu ning varauusaajal oli hariduse eest vastutajaks üldiselt vaimulik. Eestikeelne sõna „kirikuõpetaja“ võtab selle rolli väga ilusasti kokku. Seega oli Rootsi riigi teadlik poliitika, et suuremast osast ülikooli kasvandikest saaksid vaimulikud. Ülikooli mõju hakkas kirikuelus selgemalt tunda andma sajandi keskel – selleks ajaks olid Liivimaal tegutsenud vaimulikest Tartu ülikooli kasvandikud umbes pooled, Eestimaal koguni kolm neljandikku, Tallinnas oli Tartu vilistlasi kõigis linna kogudustes, kui mitte pastoreite, siis vähemalt abivaimulikena.

Sellest, et ülikooli tulekuga saabus linna mingi uus vaimsus, said inimesed aru juba toona. Olla ülikoolilinn on midagi erilist ja mitte kõik linnad ei sobi selleks otstarbeks. Nagu Thomas Sagittarius oma kõnes akadeemiade kiituseks ütleb, on akadeemia asutamine linnale kõrgeim õnnistus (*Höchste Glückseligkeit*). Ta jätkab, et linnad, millest järgmise küla inimesed peaaegu mitte midagi ei teadnud ja mida tuli kaardil laternaga otsida, saavad nüüd tuntuks maailma kõigis nurkades. Kogu linn hakkab tänu üliõpilastele ja professoritele rohkem teadmisi omandama. Ta toob esile ütluse „Kes koos lombakaga käib, õpib ise ka natuke lonkama“, tähendades, et isegi püüdmata ja teadlikult õppimata omandatakse mõningaid harjumusi.³ Just seda tähendab muusade linnaks saamine. Vaimuelu erakordset aktiivsust varauusaegse ülikooli

³ T. Sagittarius. Thomae Sagittarii Weiland berühmten Professoris zu Jena und nachmals Gymnasiarchae zu Breslau Tractätlein Von der Höchsten Glückseligkeit der Städte in welchen Academien auffgerichtet seynd. Jena: Krebs, 1679.

Käsu Hansu nutulaulu kolm esimest salmi.
 Allikas: RA, EAA.1253.1, EELK Tartu Jaani kogudus.
 Sünni-, abielu-, surmameetrika ja andmed koguduse
 tegevuse kohta (1692–1747), XVII

ajal näitab kõige muu hulgas ka meie rahvusbibliograafias registreeritud trükiste arv, mis saavutab 17. sajandiga võrreldava taseme uuesti alles 18. sajandi lõpuks.

17. sajandi lõpp ja 18. sajandi algus olid teadagi katastroofilised: kõigepealt tuli suur nälg, siis sõda, siis katk. Põhjasõja käigus hävitati Tartu süstemaatiliselt, 1708. aastal Tartust lahkunud Vene väed rüüstasid linna, Jaani kirikust viidi ära isegi katuseplekk, altar ja kantsel. Kogu linn pandi põlema, Jaani kiriku tornikiiver kukkus pikihoonele, Maarja kirikust jäid alles vaid varemed, mõnda aega tagasi ehitatud barokselt kena ülikoolihoone hävis ja kogu saksa-keelne elanikkond küüditati Venemaale. Võib-olla just sellest hävitustööst ongi alguse saanud Tartu vaimu legend. Linn tapeti, aga selle vaim või isegi kummitus jäi lehvima: 1714. aastast pärineb Jaani koguduse meetrika-raamatust varaseim üleskirjutus Käsu Hansu nutulaulust „Oh ma vaene Tardo liin“, milles Tartu linn esimeses isikus vaatab tagasi enda hävimisele.⁴ Sellest tekstist algab eestlaste endi loodud luule ja eestlaste endi loodud ajalookirjutus. Siit algab Tartu vaim.

⁴ Rahvusarhiiv (RA), EAA.1253.1, EELK Tartu Jaani kogudus. Sünni-, abielu-, surmameetrika ja andmed koguduse tegevuse kohta (1692–1747), XVII–XX (digiteeritult: https://www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=EAA.1253.3.1:10 (17.04.2024)).